

University of Groningen

Van tekst tot tekst

Ruiten, J.T.A.G.M. van

Published in:
 Nederlands Theologisch Tijdschrift

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
 Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
 1993

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Ruiten, J. T. A. G. M. V. (1993). Van tekst tot tekst: Psalm 90 en Jubileeën 23. *Nederlands Theologisch Tijdschrift*, 47, 177-185.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Nederlands Theologisch Tijdschrift

**Uitgegeven door de docenten der theologische faculteiten
van de Rijksuniversiteiten te Groningen en Leiden,
de Universiteit van Utrecht, de Universiteit van Amsterdam,
de Vrije Universiteit te Amsterdam en de Universitaire
Faculteit voor Protestantse Godgeleerdheid te Brussel**

INHOUD

**J.T.A.G.M. van Ruiten, Van tekst tot tekst: Psalm 90 en
Jubileën 23:12-15, blz. 177**

**L.P. van den Bosch, Friedrich Max Müller: Een
Victoriaanse geleerde over het onderzoek naar mythen en
religie, blz. 186**

**A. Kosterman, Accountability as a criterion for
theological constructions, blz. 201**

**T. van Willigenburg, Artificiële intelligentie: zegen of
vloek?, blz. 215**

**J.G. Platvoet, De wraak van de 'primitieven':
godsdiensgeschiedenis van Neanderthaler tot New Age,
blz. 227**

Summaries of the articles, blz. 244

Bibliografisch gedeelte, blz. 246

Van tekst tot tekst: Psalm 90 en Jubileeën 23:12-15¹

Het verschijnsel dat bepaalde teksten in andere teksten resoneren, staat tegenwoordig opnieuw sterk in de belangstelling van de literatuurwetenschap en de exegese en men duidt dit verschijnsel aan met de naam *intertextualiteit*. Een nieuwe naam voor een oud verschijnsel.

Al sinds de klassieke oudheid, immers, heeft men oog gehad voor letterlijke en thematische overeenkomsten tussen teksten. Volgens de *antieke retorica* was het van belang gezaghebbende teksten zo goed mogelijk na te bootsen en daarbij de eigen inbreng zoveel mogelijk achterwege te laten. Originaliteit werd minder hoog gewaardeerd dan het nadoen, het overdoen, het nagaan hoe anderen het hebben gedaan. Dit moest uiteindelijk een stimulans vormen voor het zelf doen².

Dit ideaal van de *imitatio* blijft gehandhaafd tot in de *Middeleeuwen*, waar het niet meer Homerus is die moet worden nagevolgd, maar de Bijbel. Bijbelse thema's en verhalen, commentaren op en uitleggingen van de boeken van de Bijbel maken een groot deel uit van de literatuur van deze dagen³. Ook in de tijd vanaf de *Renaissance* tot aan de 19^e eeuw worden oude teksten als normatief voor latere teksten beschouwd.

In de 19^e eeuw, met de opkomst van de *romantiek* heeft men met het ideaal van de *imitatio* gebroken. Begrippen als 'originaliteit', 'genie', 'eigenheid' en 'creativiteit' werden literaire criteria. De schrijvers wilden geen genoegen meer nemen met het herschrijven en overschrijven van voorgangers. De lezer, op zijn beurt, vatte de tekst op als iets dat geheel en al voortvloeide uit de creativiteit van de schrijver.

Deze 19^e eeuwse voorstelling duurt voort in de 20^e eeuw. Het is voor de meesten van ons moeilijk een definitie van kunst te accepteren als 'de meest volmaakte nabootsing'. Toch is niet iedereen even gelukkig met dit ideaalbeeld. Reeds in 1919 schrijft de Amerikaanse auteur T.S. Eliot in zijn invloedrijk geworden essay *Tradition and the Individual Talent*: 'Not only the best, but the most individual parts of his work may be those in which the dead poets, his ancestors, assert their immortality most vigorously'⁴.

Ook in de kringen van het structuralisme heeft men, als reactie op de romantische opvatting die het kunstwerk beschouwde als 'de allerindividueelste expressie van de

1 Dit is een omgewerkte versie van het openingscollege van de Theologische Faculteit van de Rijksuniversiteit Groningen gehouden op 2 september 1992.

2 Er is veel geschreven over dit onderwerp. Zie bijv. J.W.H. Atkins, *Literary Criticism in Antiquity: A Sketch of its Development I*, Cambridge 1934; A. Reif, *Interpretatio, Imitatio Aemulatio: Begriff und Vorstellung literarischer Abhängigkeit bei den Römern*, Würzburg 1959; H. Lausberg, *Handbuch der literarischen Rhetorik I*, München 1960, 528vv.; F. Claus, *Imitatio in de Latijnse letterkunde* (Amfiteater), Kapellen 1977.

3 Voor de christelijke exegese bij de Vaders en in de Middeleeuwen: L. Diestel, *Geschichte des Alten Testaments in der christlichen Kirche*, Jena 1869; B. Smalley, *The Study of the Bible in the Middle Ages*, Oxford 1983; S. Dresden, 'Het herkauwen van teksten', *Forum der Letteren* 12 (1971), 142-172. Zie voor de middeleeuwse joodse exegese bijvoorbeeld: M.Z. Melammed, *מפרשי המקרא*, דרכים ושמותיהם, Jeruzalem 1975; A. van der Heide, 'PARDES. Over de theorie van de viervoudige schriftzin in de middeleeuwse joodse exegese', *Amsterdamse cahiers voor exegese en Bijbelse theologie* 3, Kampen 1982, 118-165.

4 T.S. Eliot, *Selected Essays*, New York 1950, 4.

allerindividueelste emotie', de relatie tussen teksten opnieuw in het centrum van de belangstelling geplaatst⁵. Volgens Julia Kristeva, is iedere tekst de *absorptie* van en het antwoord op andere teksten: '... tout texte se construit comme mosaïque de citations, tout texte est absorption et transformation d'un autre texte'⁶.

Veel moderne schrijvers maken gebruik van dit inzicht. Zij creëren als het ware intertextualiteit door werken uit het verleden in hun werk te laten doorklinken⁷. In het Nederlandse taalgebied is Hugo Claus, die bij voortduring alludeert op de literatuur uit de Grieks-Romeinse oudheid, een voorbeeld⁸. In het Angelsaksische taalgebied kan men wijzen op Thomas Stearns Elliot, Ezra Pound en James Joyce, en op verschillende joodse auteurs zoals Malamud, Ozick en Potok, die elementen uit de rijke joodse literaire traditie in hun werk laten doorklinken⁹.

Niet alleen de literatuur van de Griekse en Romeinse oudheid of die van de moderne tijd, maar ook de literatuur van de vroege joodse en christelijke tradities bieden bij uitstek een beeld van een voortdurende herhaling van teksten. In het *Oude Testament* treft men verscheidene creatieve reproducties aan¹⁰. Het boek Deuteronomium, bijvoorbeeld, herneemt vroegere verhalen en wetten die we aantreffen in andere boeken van de Pentateuch. De boeken der Kronieken putten uit de boeken Samuël en Koningen en kunnen als zodanig als een herschrijving en interpretatie ervan worden aangemerkt. In de *apocriefe en pseudepigrafische literatuur*, in het *Nieuwe Testament*¹¹ en in de rabbijnse literatuur¹² treft men zeer vele voorbeelden aan van het opnemen van teksten uit het Oude Testament, die in een nieuwe situatie een nieuwe toepassing krijgen. In het vervolg van dit artikel zal worden ingegaan op een voorbeeld uit de pseudepigrafische literatuur en wel speciaal op de samenhang van Psalm 90 en Jubileëen 23:12-15.

5 Zie o.a. H. Verdaasdonk, 'Het konsept "intertekstualiteit"', *Literair Lustrum* 2, Amsterdam 1973, 344-365; P. Claes, *Het netwerk en de nevelvlek* (Argo-studies, 1), Leuven 1979; P. Claes, *De mot zit in de mythe: Antieke intertextualiteit in het werk van Hugo Claus*, Leuven 1981; T. Todorov, 'Les catégories du récit littéraire', *Communications* 8 (1966), 125-151; J.P. Guepin, 'Registers', *Lampas* 6 (1973), 153-191.

6 Zie J. Kristeva, *Σημειωτική: Recherches pour une sémanalyse* (Tel Quel), Paris 1969, 149.

7 H. Meyer, *Das Zitat in der Erzählkunst: Zur Geschichte und Poetik des europäischen Romans*, Stuttgart 1961; J. Weisgerber, 'The Use of Quotations in Recent Literature', *Comparative Literature* 22 (1970), 36-45; K. Riha, *Cross-Reading and Cross-Talking: Zitat-Collagen als poetische und satirische Technik*, Stuttgart 1971; U. Broich & M. Pfister (eds.), *Intertextualität: Formen, Funktionen, anglistische Fallstudien* (Konzepte der Sprach- und Literaturwissenschaft, 35), Tübingen 1985. Het tijdschrift voor Nederlandse literatuurgeschiedenis en voor literatuurwetenschap *Spiegel der Letteren* 29 (1987) wijdde een dubbelnummer aan het thema 'intertextualiteit'.

8 Zie Claes, *De mot zit in de mythe*.

9 In het thema-nummer 'Jewish Identity: From Midrash tot Modernity' van het tijdschrift *Studies in American Jewish Literature* 11/1 (1992) worden verscheidene voorbeelden besproken van intertextuele verbanden tussen moderne joodse auteurs en de rabbijnse literatuur.

10 Zie bijv. R. Bloch, 'Midrash', *DBS* V, 1263-1281; M. Fishbane, *Biblical Interpretation in Ancient Israel*, Oxford 1985.

11 Er bestaat een uitgebreide literatuur over het gebruik van het Oude Testament door het Nieuwe. Zie bijv. de bibliografie in R.H. Gundry, *The Use of the Old Testament in St. Matthew's Gospel: With Special Reference to the Messianic Hope* (NTS, 18), Leiden 1975, 235-240.

12 Schriftcitaten in Talmud en in Midrasjim treft men aan bij A. Hyman, *תורה הכחובה והמסודה: A Reference Book of the Scriptural Passages Quoted in Talmudic, Midrashic and Early Rabbinic Literature. Second Edition Revised by his Son A.B. Hyman* I-III, Tel Aviv 1979. Zie verder W. Bacher, *Die exegetische Terminologie der jüdischen Traditionsliteratur* I-II, Darmstadt 1965 (= Leipzig 1899-1905).

Het boek Jubileeën

Het boek Jubileeën was in zijn volledigheid in het Westen tot vrij recentelijk onbekend. De enige plaats waar het compleet aanwezig was, was in de relatief geïsoleerde Abessijnse kerk in Ethiopië. Het maakt daar zelfs deel uit van de canon en is opgenomen nà het boek Deuteronomium. Het boek stamt uit de eerste helft van de tweede eeuw v. Chr. Het is vanuit literaire oogpunt gezien misschien niet het meest hoogstaande werk, maar is historisch en theologisch van groot belang voor de ontstaansgeschiedenis van de gemeenschap van Qumran¹³.

Aan de onbekendheid met dit boek in Europa kwam een eind, toen halverwege de vorige eeuw J.L. Krapff een volledig exemplaar van de Ethiopische tekst van Jubileeën naar Tübingen bracht¹⁴. Na deze ontdekking is er steeds meer materiaal met betrekking tot het boek bekend geworden¹⁵. Zo werd een Latijns manuscript uit de vijfde of zesde eeuw gepubliceerd, dat ongeveer een derde van het boek bevatte¹⁶, werden er in verscheidene bibliotheken in Ethiopië steeds meer handschriften ontdekt¹⁷, en werden er Syrische fragmenten van het boek gepubliceerd¹⁸. De ontdekking van tenminste veertien fragmenten van Jubileeën onder de Dode Zee rollen in Qumran bevestigen de reeds voordien bestaande hypothese dat het boek oorspronkelijk in het Hebreeuws is geschreven¹⁹. De Hebreeuwse tekst is eerst in het Grieks en in het Syrisch vertaald, waarna de Griekse vertaling op haar beurt de basis werd voor de Latijnse en Ethiopische versies. Slechts de Ethiopische versie, een vertaling van een vertaling, is compleet, terwijl van de overige teksten uitsluitend fragmenten bestaan. De gepubliceerde Hebreeuwse fragmenten (hoewel klein en gering in aantal) laten echter zien dat de Ethiopische vertaling betrouwbaar is.

13 M.A. Knibb, *Jubilees and the Origins of the Qumran Community* (Inaugural Lecture), London 1989.

14 Dr. J.L. Krapff was werkzaam als zendeling en op zijn aandringen was het exemplaar gemaakt. Zie H. Ewald, 'Über die aethiopischen Handschriften zu Tübingen', *Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 5 (1844), 164-201. In 1850/51 maakte August Dillmann een vertaling van deze tekst. A. Dillmann, 'Das Buch der Jubiläen oder die kleine Genesis', *JBW* 2 (1850), 230-256; 3 (1851), 1-96.

15 Reeds in 1859 maakte Dillmann een kritische uitgave op basis van het genoemde handschrift en nog een ander handschrift dat hij had weten te bemachtigen: A. Dillmann, *Mashafa kufale sive Liber Jubilaeorum, qui idem a Graecis hē leptē Genesis inscribitur, aetheopice ad duorum librorum manuscriptorum fidem primum edidit*, Kiel & Londen 1859.

16 A.M. Ceriani, 'Parva Genesis', in: *Monumenta sacra et profana*, Vol. 1, Fasc. 1, Milaan 1861, 15-62. Een bespreking van deze uitgave treft men aan in H. Rösner, *Das Buch der Jubiläen: oder die kleine Genesis; unter Beifügung des revidierten Textes der in der Ambrosiana aufgefundenen lateinischen Fragmente*, Leipzig 1874 (herdruk Amsterdam 1970), 96-168, 439-460.

17 In 1895 gaf Charles de tekst uit op basis van vier Ethiopische manuscripten en van de Latijnse tekst. Naast de twee Ethiopische handschriften die als basis diende voor de kritische uitgave van Dillmann in 1859, had Charles de beschikking over nog twee handschriften, waaronder een waardevol exemplaar uit de British Library. Daarnaast maakte hij gebruik van de twee handschriften van Dillmann. Zie R.H. Charles, *Mashafa kufale or the Ethiopic Version of the Hebrew Book of Jubilees* (Anecdota Oxoniensia), Oxford 1895. In 1989 heeft VanderKam een nieuwe kritische editie en een Engelse vertaling van Jubileeën op basis van zeventenwintig handschriften uitgegeven. J.C. VanderKam, *The Book of Jubilees*, I-II, (CSCO 510-511, Scriptores Aethiopici 87-88), Leuven 1989.

18 E. Tisserant, 'Fragments syriaques du Livre des Jubilés', *RB* 30 (1921), 55-86, 206-232. Hij verzamelde deze uit een anonieme Syrische kroniek die in 1904 voor het eerst werd gepubliceerd. Zie I.E. Rahmani, *Chronicon civile et ecclesiasticum anonymi auctoris ...*, Charfē (Libanon) 1904. De waarde van de Syrische vertaling voor de reconstructie van de oorspronkelijke tekst van het boek Jubileeën wordt hoog aangeslagen. De zeventien Syrische fragmenten hebben betrekking op de volgende stukken uit het boek der Jubileeën: 2:2-16, 24-25; 3:28; 4:17-19, 21, 25-26, 29-30; 5:1-2, 9; 6:1-3, 7, 10; 8:2-4, 11-12, 21-30; 10:19; 11:16-23; 12:1-7, 12-29; 13:17, 21-29; 33:2-16; 37:1-38:9; 41:4-24.

19 Het meest recente verslag van de stand van zaken met betrekking tot de Hebreeuwse fragmenten van Jubileeën treft men aan bij F. García Martínez, 'Nuevos textos no bíblicos procedentes de Qumrán', *Estudios Bíblicos* 49 (1991), 97-134, i.h.b. 99-103.

Jubileeen 23:9-15

Jubileeen bestaat grotendeels uit een herschrijving en interpretatie van het bijbelse verhaal vanaf Genesis 1 tot en met Exodus 16²⁰. Het lijkt in dit opzicht het meest op het fragmentarisch bewaard gebleven *Genesis Apocryphon* en op *Liber Antiquitatum Biblicarum* van Pseudo-Philo. De volgorde stemt in grote lijnen met die van de Bijbel overeen. Soms volgt het het bijbelse verhaal tamelijk letterlijk, maar de schrijver veroorlooft zich soms ook er aanzienlijk van af te wijken door passages in hun geheel weg te laten of ze in te korten, door passages te veranderen en door stukken toe te voegen.

Jubileeen 23:9-15 vormt de inleiding op één van de meest uitvoerige excursen, Jubileen 23:9-31. Deze tekst, samen met hoofdstuk 1, is de belangrijkste vindplaats voor de eschatologische opvattingen van het boek. De passage volgt op het verhaal van de dood en begrafenissen van Abraham, dat in 23:8 wordt besloten met de vermelding van de leeftijd van Abraham: 'Hij leefde drie jubileeen en vier jaarweken, honderdvijfenzeventig jaar'. In hoofdstuk 24 van Jubileen wordt dit verhaal weer opgenomen. Hiertussen voegt de schrijver zijn eschatologische betoog. De tekst daarvan is een duidelijke eenheid, waarbinnen men vanaf vers 16 het deuteronomistische schema van *zonde* (16-21) – *straf* (22-25) – *omkeer* (26) – *zegen* (27-31) kan herkennen. Dit schema komen we verscheidene keren tegen in het boek Deuteronomium en de boeken der Vroege Profeten. Het is gebaseerd op de theologische opvatting dat het navolgen van de geboden leidt tot beloning, tot zegen²¹. Het niet uitvoeren van de geboden, de overtreding van het gebod wordt gevolgd door straf, door een vloek²², welke de bedoeling heeft het volk te bewegen tot *tesjuva*, tot omkeer²³. Dit theologisch patroon komt ook regelmatig voor in andere geschriften van deze periode, zoals het Testament van de Twaalf Patriarchen²⁴.

Dit deuteronomistische schema is in Jubileen 23:9-31 nauw verweven met het concept van de *eerst afnemende en later weer groeiende levensduur*, dat we aan het begin (9-15) en aan het eind (27-31) van de tekst aantreffen. In 9-15 wordt de *condition humaine* van de huidige mens beschreven. Deze bestaat in een afgenomen levensduur (van duizend jaar tot maximaal zeventig à tachtig jaar) en een leven dat moeite, verdriet en tegenspoed inhoudt. Deze verkorting van de levensduur en het tranendal waarin de mensen dit korte leven moeten doorbrengen, worden gezien als gevolg van en als straf voor menselijke schuld en zonde. Dit eerste gedeelte van de tekst vormt een inhoudelijke contrastbalans met 27-31, waar de gezegende levensomstandigheden in het eschaton worden beschreven als een verlenging van de levensduur en een verbetering van de levensomstandigheden.

Jubileen 23 en het Oude Testament

Het is opvallend dat de onderzoekers die zich hebben beziggehouden met Jubileen 23, zich tot nu toe vooral hebben gericht op de 'inleidingsvragen', zoals de tekstvorm,

20 Indien we het boek als één specifiek literair genre beschouwen, dan past de term *herschreven Bijbel* daar het beste bij. De term *rewritten Bible* werd geïntroduceerd door G. Vermes, *Scripture and Tradition in Judaism*, Leiden (1961/1973²), 677-126. C. Perrot & P.-M. Bogaert, *Pseudo-Philon: Les Antiquités Bibliques II* (SC 230), Parijs, 1976, 22-28, spreken over 'texte continué'.

21 Zie bijv. Deut. 28:1vv.

22 Zie bijv. Deut. 28:15-68.

23 Zie bijv. Deut. 4:25-31; 30:1-10; 1 Kon 8:46-50.

24 Zie M. Knibb, 'The Exile in the Literature of the Intertestamental Period', *Heythrop Journal* 17 (1976) 253-272, i.h.b. 264-268; H.W. Hollander & M. de Jonge, *The Testaments of the Twelve Patriarchs: A Commentary* (SVP, 8), Leiden 1985, 51-56.

de datering en de ideologie van de schrijver. Literaire vragen en problemen die betrekking hebben op de doorwerking van oudtestamentische teksten en tradities, komen nauwelijks aan de orde. Weliswaar vermelden verschillende auteurs verwijzingen naar het Oude Testament, maar in de meeste gevallen worden deze terloops gegeven²⁵. De precieze verhouding tussen beide teksten wordt niet systematisch uitgewerkt. Vragen met betrekking tot de aard van de ontlening, zoals de vraag of het een gemeenschappelijk thema of motief betreft, of een specifieke tekstuele ontlening, een interpretatie, een variatie, en dergelijke, komen niet aan de orde. Deze vragen zijn echter voor het verstaan van Jubileëen 23 van groot belang.

De vraag die ik mij zelf heb gesteld bij de bestudering van het boek Jubileëen in zijn geheel en bij Jubileëen 23 in het bijzonder, is de volgende: hoe kan men specifieke oudtestamentische teksten herkennen? En indien men ze kan herkennen, hoe zien ze er uit en wat is hun functie? Dat zijn dus drie vragen: *wat* is er aanwezig? *Hoe* is het aanwezig? En tenslotte: *waarom* is het aanwezig?

Alle verwijzingen naar het Oude Testament in Jubileëen 23 zijn impliciet. Zelfs de meest vage bronvermelding ontbreekt. Anders dan bij een expliciet citaat, waar de woorden van de oude tekst hun herkenbaarheid behouden, worden bij een impliciet citaat bijbelse elementen onopvallend in het eigen werk verweven en het is daarom niet altijd gemakkelijk een impliciet citaat te identificeren. Ik heb geprobeerd een aantal criteria te formuleren die kunnen helpen om de specifieke doorwerking van een tekst vast te stellen. Kort samengevat luiden deze criteria, die alle tegelijk moeten gelden²⁶: twee teksten hebben *gemeenschappelijk woordgebruik*, waarbij de woorden in een *vergelijkbaar syntactisch verband* met elkaar staan, terwijl deze combinatie van twee of meer woorden bovendien *uniek* moet zijn in het Oude Testament. Daarnaast kan ook in *de context* extra informatie aanwezig zijn die van belang is om de aard van het verband tussen twee teksten vast te stellen, zoals andere woordovereenkomsten en thematische of structurele overeenkomsten.

De doorwerking van Psalm 90

Met behulp van deze criteria is het mogelijk de doorwerking van Psalm 90 in de versen 12-15 vast te stellen. De aanwezigheid van het eerste gedeelte van vers 10 van Psalm 90 in vers 15cd is het meest duidelijk:

Psalm 90:10ab (MT)

De dagen onzer jaren, daarin zijn zeventiger jaren, en, indien in sterkte, tachtig jaren;

Jubileëen 23:15cd

Zie, de dagen van ons leven zijn, indien een mens lang heeft geleefd, zeventig jaren, en indien hij sterk is, tachtig jaren.

25 K. Berger, *Das Buch der Jubiläen* (JSHRZ, II.3), Gütersloh 1981; R.H. Charles, *The Book of Jubilees or the Little Genesis Translated from the Editor's Ethiopic Text and Edited, with Introduction, Notes, and Indices*, London 1902; G.L. Davenport, *The Eschatology of the Book of Jubilees* (SPB, 20), Leiden 1971; J.C. Endres, *Biblical Interpretation in the Book of Jubilees* (CBQMS, 18), Washington 1987; M. Kister, 'Newly-Identified Fragments of the Book of Jubilees: Jub 23:21-23, 30-31', *RQ* 12/48 (1987), 527-536; G.W.E. Nickelsburg, *Resurrection, Immortality, Eternal Life in Intertestamental Literature* (Harvard Theological Studies, 16), Cambridge & Londen 1972; Rönsch, *Das Buch der Jubiläen*; VanderKam, *The Book of Jubilees*; O.S. Wintermute, 'Jubilees', in: J.H. Charlesworth, *The Old Testament Pseudepigrapha*, I-II, Londen 1983-85, II, 35-142.

26 Voor een meer uitgewerkte bespreking van deze criteria zie J.T.A.G.M. van Ruiten, *Een begin zonder einde; De doorwerking van Jesaja 65:17 in de intertestamentaire literatuur en het Nieuwe Testament*, Amsterdam 1990, i.h.b. 15-16. Vgl. P.C. Beentjes, *Jesus Sirach en Tenach: Een onderzoek naar en een classificatie van parallellen, met bijzondere aandacht voor hun functie in Sirach 45:6-26*, Nieuwegein 1981.

De *woordovereenkomsten* tussen beide teksten zijn de volgende: 'de dagen van ons', 'zeventig jaren', 'indien', 'tachtig jaren'. De collocatie van deze woorden, die in een niet identiek, maar wel vergelijkbaar syntactisch verband met elkaar staan, komt in de Bijbel alléén hier voor.

De schrijver van Jubileëen past een aantal kleine *transformaties* toe. In plaats van 'van onze jaren' schrijft hij: 'van ons leven'; en in plaats van 'indien in sterkte': 'indien hij sterk is'. Deze kleine aanpassingen veranderen de aard van de overeenkomst niet wezenlijk.

De schrijver past één grotere transformatie toe. Hij laat בָּהֶם, dat tekstkritisch enigszins omstreden is en dat we kunnen vertalen met 'daarin', weg en vervangt dit door 'indien een mens lang heeft geleefd'. Hij verwijst hiermee terug naar vers 12ab: 'En in die dagen, indien een mens een jubilee en de helft van jaren leeft, zullen zij over hem zeggen: *Hij heeft lang geleefd*'. De tekst van Psalm 90 is hiermee stevig verankerd in zijn nieuwe context. Met deze verandering versterkt de schrijver het parallelisme van Psalm 90 door een parallel voor 'indien in sterkte' aan te vullen. Tegelijkertijd onderstreept hij dat zelfs een leven dat zeventig jaar heeft geduurd, reeds een lang leven is. Hij interpreteert de uitspraak van Psalm 90 dan zo dat er niet staat: de gewone levensduur van de mens is zeventig jaren en als hij sterk is, tachtig jaren, maar: de gewone levensduur van de mens is maximaal (dat wil zeggen: indien hij lang heeft geleefd en indien hij sterk is) 70 à 80 jaar.

De tweede plaats waar Psalm 90:10 aanwezig is, is in vers 12c:

Psalm 90:10cd (MT)

en hun onstuimigheid is *moeite* en *verdriet*, want het gaat snel voorbij en wij vliegen heen.

Jubileëen 23:12c

maar het grootste deel van zijn dagen is *moeite* en *verdriet* en tegenspoed en er is geen vrede [...]

Indien we vers 12c vergelijken met de massoretische tekst van Psalm 90, dan is de overeenkomst gering. Het betreft slechts de woorden עָמַל וְאֵיֶן ('moeite en verdriet'). Beide woorden komen in combinatie bovendien nog op verschillende andere plaatsen voor, zodat deze overeenkomst op zichzelf niet zoveel zegt. Nu is het echter zo dat de meeste oude vertalingen hier een afwijkende tekst hebben:

Psalm 90:10cd (LXX)

en het grootste deel daarvan (= van de dagen) is *moeite* en *verdriet*, want zachtheid overvalt ons en wij zullen worden gestraft.

Jubileëen 23:12c

maar het grootste deel van zijn dagen is *moeite* en *verdriet* en tegenspoed en er is geen vrede [...]

De meeste oude vertalingen (de Septuaginta, de Targum, de Vulgaat, de Pesjitta) hebben hier niet het tekstkritisch omstreden en moeilijke te vertalen וְרַחֲבָם, dat NBG vertaalt met: 'wat daarin onze trots was'. De LXX, bijvoorbeeld, leest: καὶ τὸ πλεῖον αὐτῶν ('en het grootste deel daarvan', dat is het grootste deel [of het merendeel] van de dagen) en gaat waarschijnlijk terug op het Hebreeuwse וְרַחֲבָם, dat voorzover het de consonanten betreft, slechts één letter afwijkt van וְרַחֲבָם. De overeenkomst tussen de psalmtekst en vers 12c is nu evident. De combinatie van deze woorden in Psalm 90, die in een syntactisch verband staan vergelijkbaar met de woorden in vers 12c, komt alleen in deze psalm voor. Het is waarschijnlijk dat de schrijver van Jubileëen een tekst van Psalm 90 voor zich had, die, in ieder geval in vers 10, afweek van de massoretische tekst. Dit wordt door het vervolg van de tekst bevestigd.

De tekst gaat in Jubileëen in vers 12c verder ('... en tegenspoed en er is geen vrede'), waarna in vers 13 een lijst met tegenslagen wordt opgesomd. Psalm 90:10 vervolgt op

een andere wijze. De massoretische tekst van het slot van dit vers luidt: 'Want het gaat snel voorbij en wij vliegen heen'. Hier wordt nog eens de nadruk gelegd op de kortheid van het bestaan. De LXX-versie luidt echter anders: 'Want zachtheid (dit woord kunnen we interpreteren in de zin van 'onverschilligheid') overvalt ons en wij worden gestraft'. Ik kan niet aan de indruk ontkomen dat de auteur van Jubileeën in vers 13 en vers 14 een uitgebreide parafrase geeft van deze versie van Psalm 90:10. Het tweede element: 'wij worden gestraft' komt vooral in vers 13 naar voren, waar het woord 'straf' ook werkelijk voorkomt, terwijl vers 14 ('... de slechte generatie, die de aarde doet zondigen') een *parafrase en interpretatie* vormt van het eerste deel '... de onverschilligheid komt over ons'.

Wat we hier zien, is dat Psalm 90:10 in zijn geheel doorwerkt in de verzen 12-15. Eerst wordt het tweede gedeelte van het psalmvers geciteerd in vers 12c en geparafraseerd in de verzen 13-14. Vervolgens wordt in vers 15 het eerste gedeelte van het psalmvers geciteerd. We zouden daarom kunnen zeggen dat de verzen 12-15 een *chiastische* doorwerking van Psalm 90:10 is, dat wil zeggen dat de tekst in een omgekeerde volgorde wordt geciteerd, een verschijnsel dat in andere apocriefe en pseudepigrafische geschriften vaker voorkomt²⁷. In de *context* van beide teksten zijn bovendien nog andere gemeenschappelijke elementen aanwezig, zodat de samenhang van Psalm 90 en Jubileeën 23 nog sterker is dan we al vermoedden.

Op de eerste plaats kan ik wijzen op Psalm 90:4. De tekst hiervan luidt: 'Want *duizend jaren* zijn in uw ogen als de dag van gisteren toen hij voorbijging'. De uitdrukking 'duizend jaren' komt ook voor in Jubileeën 23:15b: 'De dagen van de voorvaderen waren talrijk, tot aan *duizend jaren*, en goed'. Nu zou men deze overeenkomst als onbeduidend van de hand kunnen wijzen. Immers, de formulering 'tot aan duizend jaar' is niets anders dan een variatie op de uitdrukking eerder in de tekst in vers 9a: 'Want de dagen van de voorvaderen waren *negentien jubileeën*'. Bovendien lijkt de strekking van beide teksten geheel verschillend te zijn. De psalmist spreekt over de grootheid van God tegenover de nietigheid van de mens, terwijl Jubileeën het heeft over de lange levensduur van de voorvaderen.

Daar valt echter tegen in te brengen dat de uitdrukking 'duizend jaren' niet wijd verbreid is in de Hebreeuwse Bijbel. Deze uitdrukking komt alleen voor in Psalm 90:4 en Prediker 6:6. Ik houd het daarom niet voor onmogelijk dat vers 15b berust ofwel op een bepaalde interpretatie van Psalm 90:3-4 ofwel op een specifieke lezing ervan. Men kan bijvoorbeeld het slot van vers 3 tezamen met het begin van vers 4 als volgt lezen: 'Keert weder (tot het stof), mensenkinderen, want (gij zijt) duizend jaar ...'. Ik houd het bovendien voor waarschijnlijk dat de schrijver van Jubileeën 23 de uitdrukking in vers 9 van Psalm 90 ('Voorwaar al onze dagen gaan heen ...') heeft opgevat in de zin van de Vulgaat, die 'heengaan' vertaalt met 'verminderen': '... al onze dagen *verminderen* door uw verbolgenheid'. Indien onze interpretatie juist is, kunnen we ervan uitgaan dat de schrijver in Psalm 90 een bevestiging vond voor zijn opvatting van de vermindering van de levensduur.

Een ander element in de context dat voor ons van belang is, heeft betrekking op de strekking van het tweede gedeelte van de psalm, de verzen 13-17. Voor de psalmist worden de huidige dagen gekarakteriseerd door verdrukking en onheil en hij verlangt een omkering van deze situatie: 'Verheug ons naar de dagen waarin gij ons verdrukte,

27 Zie Beentjes, *Jesus Sirach en Tenach*; P.C. Beentjes, 'Inverted quotations in the Bible. A neglected stylistic pattern', *Biblica* 63 (1982), 506-523.

de jaren waarin wij onheil zagen' (Psalm 90:15). Dezelfde thematiek karakteriseert Jubileeën 23 in zijn geheel. De huidige dagen bestaan uit onheil, verdrukking en verdriet, terwijl na de bekering van de mensenkinderen een omkeer van de situatie plaatsvindt, waarin begrippen zoals 'zich verheugen' een belangrijke rol spelen, evenals in de psalmtekst.

Het is van belang hierbij op te merken dat volgens de psalm *de toorn van God over onze zonden* de oorzaak is van het feit dat wij een zo kort en verdrietig leven lijden. Beide elementen ('de toorn van God' en 'onze zonden') zijn in beide teksten aanwezig. De psalm legt mijns inziens het accent echter op de 'toorn van God', terwijl Jubileeën meer nadruk legt op de 'menselijke zonden'. Daarom doet de psalmist een beroep op God zich om te keren, terwijl Jubileeën 23 de nadruk legt op de noodzakelijkheid van de omkeer van de mensen.

Een laatste element in de context dat wijst op het verband van beide teksten, is enigszins verrassend *de titel* van de psalm. Deze luidt: *Een gebed van Mozes, de man Gods* (Psalm 90:1). Dit is in het gehele Psalmbboek een unicum. Er is geen andere psalm die door de traditie wordt toegeschreven aan Mozes. Wanneer we bedenken dat het boek Jubileeën, volgens eigen getuigenis, door Mozes is geschreven, hoeft het ons niet te verbazen dat het gebruik maakt van Psalm 90. De schrijver probeert – door te citeren uit een ander geschrift van Mozes – de indruk te versterken dat Jubileeën inderdaad door Mozes is geschreven.

Concluderend kunnen we stellen dat Psalm 90 duidelijk herkenbaar aanwezig is in Jubileeën 23:12-15. Beide teksten vertonen een gemeenschappelijk woordgebruik, in een vergelijkbare syntactische structuur, terwijl deze woorden in het Oude Testament uniek zijn voor Psalm 90. Belangrijk is hierbij dat Psalm 90:10 op een chiastische wijze wordt geciteerd. Verder maakt de auteur van Jubileeën gebruik van een versie van de Hebreeuwse tekst die op een aantal punten afwijkt van de massoretische tekst. Een belangrijk punt is ook dat Psalm 90 niet op een atomistische wijze wordt gebruikt, niet slechts enkele woorden of zinsdelen worden benut. De gehele psalm past goed in de algehele thematiek van Jubileeën 23. Tenslotte is het van belang op te merken dat Psalm 90 blijkbaar al gezag genoot, terwijl in de tijd dat Jubileeën 23 werd geschreven, de canonisatie van de Geschriften nog niet was afgerond. De schrijver lijkt met Psalm 90 een *gezagsargument* te willen inbrengen voor zijn opvatting over de vermindering van de levensduur. Tegelijkertijd onderbouwt hij zijn eigen identiteit als Mozes.

Men zou zich nog af kunnen vragen of de *parafrase* in de verzen 13-14 van de tekst van Jubileeën geheel de eigen woorden van de schrijver weergeeft of dat ook zij gevormd is door de traditie. Voor vers 14 ontbreekt een duidelijke parallel in het Oude Testament. De formulering geeft het stereotiepe taalgebruik van Jubileeën weer, omdat vergelijkbare zinnen binnen en buiten dit hoofdstuk vaker voorkomen.

Ook voor de *catalogus calamitatum* in vers 13 ontbreekt een duidelijke parallel in het Oude Testament. Wel treft men in het Oude Testament andere lijsten aan, waarvan het meest uitgebreid in Deuteronomium 28: pest, tering, koorts, brand, ontsteking, droogte, brandkoren en honingdauw, Egyptische zweren, bulten, uitslag, schurft, verstandsverbijstering, zweren aan de knieën en de dijen, vanaf de voetzool tot aan de schedel²⁸.

Wanneer we de lijst in Jubileeën vergelijken met de lijsten in het Oude Testament,

28 Zie D. Hillers, *Treaty-Curses and the Old Testament Prophets* (Biblica et Orientalia, 16), Rome 1964, 30-42.

dan springt in het oog dat de thematiek en de stijl ervan parallel lopen, maar dat de specifieke terminologie in Jubileëen afwijkt van de overige oudtestamentische lijsten. Dit betekent dat vers 13 berust op traditioneel taalgebruik, dat het een bepaalde bijbelse stijl imiteert, maar dat er geen specifieke literaire verbindingen kunnen worden aangetoond.

Teksten spreken over andere teksten. Dit geldt heel in het bijzonder voor de vroegjoodse literatuur, waar de traditie in de vorm van citaten en allusies tot nieuw leven komt. De wereld van de Hebreeuwse Bijbel wordt hierin als het ware herschapen. Teksten uit de Bijbel worden geselecteerd en geweven in een nieuwe textuur. Tegelijkertijd bevat deze selectie een interpretatie van de oude tekst. Zowel voor het verstaan van de nieuw geschapen tekst als voor de interpretatie-geschiedenis van de oude tekst is dit onderzoek van belang. De doorwerking van Psalm 90 in Jubileëen 23:12-15 mocht hierbij als voorbeeld dienen.

Summaries of the articles

J.T.A.G.M. van Ruiten, *From text to text: Psalm 90 and Jubilees 23:12-15*

The Book of Jubilees makes extensive use of the Old Testament, also in parts in which it differs from Genesis 1 - Exodus 16. However, these texts are never referred to by way of quotation. On the basis of the vocabulary, the syntactical construction of the words, their unicity in the Old Testament, and supportive elements in the context (e.g. common themes and the title of the Psalm) the article shows the influence and development of Psalm 90:10 in Jubilees 23:12-15, and discusses its textual form and function.

L.P. van den Bosch, *Friedrich Max Müller: On the Study of Myths and Religion*

Müller has been thoroughly influenced by the romantic movement in his ideas on nature-mythology. With the clues of the etymological method he tried to 'reveal' the deeper meaning of myth and to show that a deeper symbolic order was at the basis of its seemingly chaotic surface. In the elaboration of his ideas he stressed the importance of metaphor and introduced the highly controversial concept of religion as a 'disease of language', which was also an inevitable by-product in the development of language. In his study of myth and religion he derived his schemes of classification and comparison from the comparative study of language and he postulated a close relationship between language, religion and *ethnos*. In his *Gifford Lectures on Natural Theology* Müller elaborated his ideas on the growth of religion in an evolutionistic way. He defined religion as the perception of the Infinite and claimed that this definition was based on concrete religions, in particular on ancient Indian religions, though it should be seen against the philosophical discourse of his day as well.

Anja Kosterman, *Accountability as a Criterion for Theological Constructions*

The article deals with the problem of laying down criteria to evaluate theological constructions. It is argued that the criteria that are generally accepted, like those of coherence and relevance are necessary though not sufficient to assess the validity of theological constructions. They leave open the possibility of exclusive and even oppressive types of theology. In this article a moral criterion, namely that of accountability, is proposed. Some possibilities to apply such a criterion are explored.

T. van Willigenburg, *Is artificial intelligence a blessing or a curse?*

In this article, three potential drawbacks of artificial intelligence are analyzed: (1) the use of artificial intelligence may have unforeseen and undesirable consequences; (2) it may be unclear who is responsible for computerbased errors, while it is not always possible to avoid those errors; (3) artificial intelligence may incorporate hidden values which influence our world view and self-image. The analysis shows that many (but not all) of the negative consequences of artificial intelligence can be avoided. The author warns, however, against the messianic expectations of some computer-apostles, who provide us with a misleading and potentially dangerous picture of the alleged blessings of artificial intelligence.